

DIS IUVENTIBUS

Apie lietuvių religinę savimonę XIII–XIV a.

Gintaras Beresnevičius

Dis iuventibus – romėnų religinis terminas, reiškiantis gyvenimą „su dievų pagalba“. Tai Romoje nuolat – tiek ideologijoje, tiek kasdieniame gyvenime – pasikartojantis siekinys. Valstybė ir jos piliečiai klestės, jei elgsis pagal tėvų papročius, jei nuolat bus gyvenama pagal dievų valią, kurią patirti siekta haruspicijomis, įvairiais valstybiniais ir privačiais būrimais. Kiek supaprastinu pačią idėją, bet jos turinys maždaug toks. Valstybė ir žmonės klesti, jei gyvenama podraug su dievais ir protėviais, jeigu elgiamasi pagal jų provaizdžius, laikomasi doros ir senųjų papročių, jei gerbiami ir garbinami dievai.

Čia pamėginsime atkreipti dėmesį į kai kuriuos religinius egzistencinius elementus lietuvių tradicijoje (pasitelkdami ir prūsų bei kitų aplinkinių tautų religinius duomenis).

PROTĖVIAI

Vokiečių kronikose matomas baltų pasaulis nevienalytis: lietuviai ir žemaičiai, jotvingiai, prūsai, žemgaliai, kuršiai, sėliai ir kt. turi skirtingas tradicijas, istorijas, interesus, kalba skirtingomis kalbomis ar dialektais, nepaisant to, jie maždaug mindauginės Lietuvos teritorijoje konsoliduojasi į lietuvių tautą, veikia bendrame horizonte, bendrai kovoja, nors ir ne visada. Kiekviena gentis ar teritorinis vienetas dar skyla į gimines, atskirus didžiūnus, turinčius savo politiką bei interesus, dažnai su gentiniais nesutampančius. Vis dėlto už viso to margumo slypi kažkokia jėga, konsoliduojanti baltų kultūrinį masą tam tikroje teritorijoje, jėga, padedanti atlaikyti egzistencinius ir karinius smūgius, nepalūžti ir galų gale – laimėti.

Kai Lietuvoje XIII–XIV a. prabylama apie egzistenciją grindžiantį pagrindą, be abejo, kalbama apie dievus, bet taip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Dievai ir religija labai svarbu, tačiau tarp žmonių ir dievų pasaulio esama pernelyg didelio atotrūkio; ištis socialinė sąranga,

---

GINTARAS BERESNEVIČIUS – religijotyryninkas, LMA Kultūros ir meno instituto vyr. mokslinis bendradarbis.

---

galiausiai bendras mentalitetas gali būti grindžiami religiška. Pavyzdžiui, krikščionybės ar islamo pasaulyje religinė organizacija užpildo „žemiškąjį“ religingumą. Dievas ar dievai yra, tačiau pats jų buvimas savaime dar nekonsoliduoja, reikalingas ir tam tikras priedas, „įžeminantis“ religija, teikiantis egzistencinį užnugarį, tvarkos ir saugumo potyrį. Lietuvoje žyniai, be abejo, egzistavo, tačiau jų organizacija ir įtaka nebuvo pakankamas konsolidacijos veiksnys, ne taip, kaip Prūsijoje, kur žynių luomas suformavo panašų į teokratiją reiškinį. Trumpai tariant: kas grindė pačią tradiciją, kas ją sankcionavo?

Eiluootoji Livonijos kronika, rašydama apie žemaičių priekaištus Mindaugui už jo krikštą, priekaištuoja jam, kad jis atmetęs tradiciją, ir ją aiškiai apibūdina:

Jei atsisakysi Kristaus,
Ir žemaičiai tau pagelbės,
Nuoširdžiai tave jie myli,
Reik su jais iš vieno eiti
Ir atmesti krikščionybę.
Tu dėl to turi kentėti,
Kad garbings karalius būdams
Ir turtingas, ir galingas,
Tu savus dievus apleidai.
Tėvus visad jie globojo
Ir jiems suteikė pagalbą.
Jei dievus naikinti nori
Ir priimti krikščionybę,
Skaudžiai teks tau nusivilti.
(BRMŠ, t. 1, p. 302–303, 312)

Čia pastebime reiškinį, kuris vėliau nuolat išnirs lietuviškoje senosios religijos ir krikščionybės kaitos perspektyvoje: dievų – senosios religijos ir protėvių-tėvų jungtis. Tradicijos turinys – dievai ir visas senosios religijos masyvas su ritualais ir papročiais, tačiau ne jis pats save motyvuoja: šio turinio jėga ir būtina galiojimą lemia tėvų ir protėvių autoritetas.

Kai Gediminas atsižada savo bandymo krikštytis, jis taria, kad „niekad neketinas priimti kito tikėjimo, o laikysis to, kuriam buvo ištikimi jo senoliai“ (DPK,

p. 282–283). Netrukus prieš Lietuvos krikštą vykstančiuose kataklizmuose, kai kalbama apie galimą valdovo ir religijos pakeitimą, panašiai prabyla žemaičiai: „Jogailą pripažįstame savo valdovu, neatsisakysime jo su sąlyga, kad Jogaila laikysis stabmeldžių tikėjimo ir savo tautos. O jeigu jis panorės tapti krikščionimi, mes jo neklausysime. Ir [žemaičiai] siunčia pasiuntinius atsiklausti [ir pareikšti]: jeigu jis manas laikytis protėvių tikėjimo, būsią jam visame kame paklusnūs, o jei noris tapti krikščionimi, jie iškelsią savo karaliumi Kęstutį“ (MNPK, p. 180–181).

Taigi diskusijų dėl krikšto metu paprastai išnyra protėvių autoritetas – religijos laikomasi, nes jos laikėsi tėvai ir senoliai. „Pašaliniais stebėtojams“ (*Eiluoitoji Livonijos kronika*) tai irgi aišku: „Jų žynys tuot tarpu būrē/ Sulig papročiu senovės“ (BRMŠ, t. 1, p. 299, 309–nach ir alden site), arba Dlugošo aprašytame 1365 m. lietuvių žygyje į Prūsiją: „tose vietose tėvų papročiu aukojo savo dievams paskerstus gyvulius, taip pat ir jų kraują...“ (BRMŠ, t. 1, p. 550, 570). Ritualai atliekami todėl, kad juos atliko tėvai ir protėviai.

Ypač aiškiai tai iškyla Lietuvos ir vėliau Žemaitijos krikšto metu. Lietuviai ir žemaičiai skirtinguose epizoduose nuolat prabyla apie „tėvų tikėjimą“, „senolių

tikėjimą“, kurio jie nenori atsižadėti.

Iš esmės protėviuose išžiūrimas tradicijos pagrindas, remiantis jų pavyzdžiu garbinami dievai. Be abejo, religija yra vertinga pati savaime, bet diskusijose ir pervartų metu nuolatos prieinama prie vienos išvados: religija gera ir teisinga todėl, kad ją išpažino protėviai.

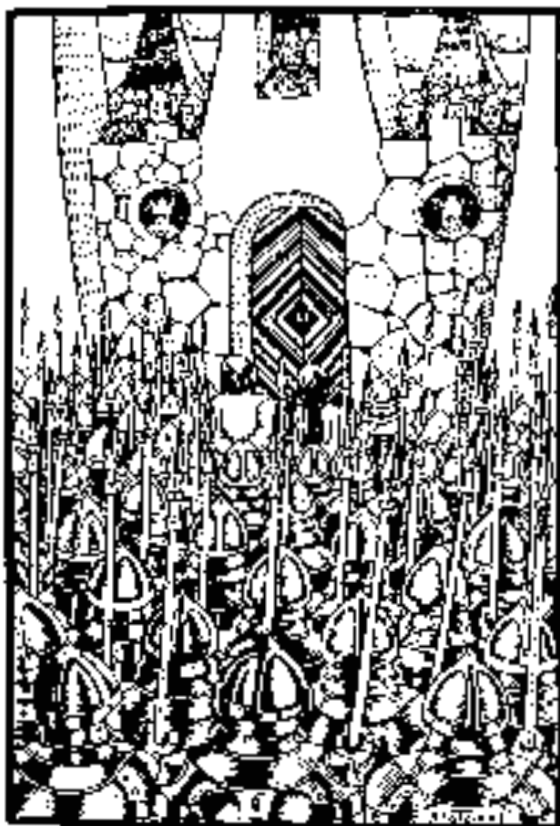
Todėl samprotaujant apie krikščionybės priėmimo intensyvumą ir gilumą, apie „kaimo, valstietiškus prietarus“, nevertėtų perlenkti lazdos. Nauja religija priimama ir priimta, tačiau neįmanoma atsižadėti protėvių papročių, elgsenos ir ideologijos. Tai, ką matome, pvz., XVI–XVII a. Lietuvos kaime (iš dalies iki pat XX a. pirmųjų dešimtmečių) ir ką vadiname pagonybės reliktais, daugeliu atveju gali būti tiesiog protėvių tradicijos laikymasis. Tiesą sakant, tai didelė problema, bet protėvių palaikomos tradicijos autoritetas turi būti imamas domėn.

Kai kurie įvykiai Lietuvos krikšto metu atskleidžia lietuvių reakciją į krikščionybę; iškyla įdomios senojo mentaliteto apraiškos. Apskritai religijų susidūrimai – o krikštas ypač intensyvus susidūrimas – gali atskleisti daug daugiau, nei ilgi aprašinėjimai. Pamėginkime pažvelgti į kelis krikšto epizodus, jungiamus vienos idėjos: pagal senųjų lietuvių nuovoką, jų išpažintąją religiją sankcionavo protėvių autoritetas, ir jos atsisakymas prilygo visos gyvenenos ir tvarkos žlugimui. Bet ar *tėvų ir protėvių papročių* apskritai įmanoma atsižadėti?

JOGAILA IR PROTĖVIAI

Aprašinėdamas Jogailos ir jo palydovų religines diskusijas su lietuvių kariais bei paprastais žmonėmis Jonas Dlugošas perteikia jų žodžius, kuriais motyvuodami jie atsisakinėjo krikščionybės: jie teigė, „esą nedora ir neprotinga nepaisyti protėvių papročių, apleisti ir išnaikinti juos“ (BRMŠ, t. 1, p. 552, 572). Taigi atrodo, kad religiją ir jos vertę lietuviams sankcionavo protėvių autoritetas. Tai religijotyroje puikiai žinoma motyvacija, liudijanti, kad religija taip susipina su visa tradicija bei pasaulėžiūra, jog tampa visos gyvenenos pagrindu ir normatyviniu elementu. Be abejo, toliau Dlugošas rašo, jog lietuviai atsisakė savo religijos, Jogailos pamokymų įkvėpti: „Tada lenkų kunigai, o ypač karalius Vladislovas (mat jis mokėjo lietuvių kalbą ir geriau galėjo paveikti), keletą dienų mokė tikėjimo tiesų, kurios yra būtinos tikinčiajam, Viešpaties maldos bei Tikėjimo išpažinimo, ir tauta, pamokyta, pakrikštyta švęstu vandeniu, atgimė“ (BRMŠ, t. 1, p. 553, 572). Žinoma, tai pernelyg skubota išvada. Pats krikšto aktas, kaip vėliau matysime, bent jau pačių naujakrikštų atžvilgiu nesuponavo savaiminio tėvų ir protėvių papročių atsisakymo.

Visas krikštijimas krito ant Jogailos pečių, o jis, nors ir entuziastingas krikščionis, vargu ar galėjo pamokyti daugiau nei „Tėve mūsų“ ir kelių katekizmo tiesų. Len-

Adomo Galdiko iliustracija Vinco Krėvės knygai „Dainavos šalies senų žmonių padavimai“. 1921

kų kunigai krikšto metu, berods, tebuvo antraeiliai veikėjai. Žinia, karaliaus autoritetas reiškė daug, bet vis dėlto Jogailai teko susigrumti su protėvių jėga. Ir tai buvo rimtas priešininkas.

Dar sykių apie protėvių religiją išgirstame per Žemaitijos krikštą. Žemaitijoje misijų kalbas sako vėlgi Jogaila, nes, pasirodo, „lenkų kunigai“ nieko taip ir neišmoko. Tiesa, anot Dluogošo, „nė vienas iš dvasininkų, atvykusių kartu su karaliumi Vladislovu į Žemaitiją, nemokėjo žemaitiškai, tad Lenkijos karalius pats turėjo skelbti tikrąjį tikėjimą ir skiepyti pamaldumą“ (BRMŠ, t. 1, p. 561, 581). Gal reiktų sutikti, kad žemaitiškai krikščionybės skelbėjai ir galėjo nemokėti, bet tai reiškia, jog jie nemokėjo ir lietuviškai. Žemaitis lietuviškai supras visada, ir ta aplinkybė, kad vėl tenka šnekėti tik Jogailai, rodo: lenkai per pustrėčio dešimtmečio nepasistengė pakankamai pramokti lietuviškai. Tai įsidėmėtina aplinkybė. Be to, visiškai nesuprantama ir tai, kad nuo 1387 m. Lietuvoje neatsirado lietuviško klero, kuri būtų buvę galima pasitelkti per Žemaičių krikštą? O gal Jogailai paprasčiausiai patiko (ar buvo politiškai naudinga) būti permanentiniu krikščioniu?

Dluogošo liudijimu, žemaičiai, susijaudinę, kad jų „dievybės ir šventenybės“ sunaikintos ir kad pats karalius juos įtikinėja, galop sutiko priimti krikščionybę ir vieno tam parinkto senio lūpomis tarė: „Kadangi mūsų dievai, kuriuos garbinome protėvių pavyzdžiu, tavo ir tavo karių, šviesiausiasis karaliumi, buvo sunaikinti ir, būdami silpni bei nepajėgūs, buvo lenkų Dievo nugalėti, apleidžiame tuos savo dievus ir apeigas ir šliejamės prie lenkų ir tavo Dievo, kaip stipresnio“ (BRMŠ, t. 1, p. 561–562, 582). Ši frazė religijotyros požiūriu labai simptomiška – religijoms keičiantis atsivertėliai savo atsivertimą motyvuoja kaip tik kito, naujojo dievo jėga ir senųjų dievų nepajėgumu, tad jos turinys turėtų būti daugiau ar mažiau autentiškas. Kita vertus, ji buvo kelis kartus versta, ideologiškai taisyta, tad nesuprastina visiškai pažodžiui. Vis dėlto čia taip pat išnyra ir mus dominantis protėvių vaizdinys – kaip tik remiantis jų pavyzdžiu garbinami senieji dievai. Religijos autentiškumą laiduoja tai, kad ją perdavė protėviai. Žemaičiai, kaip ir lietuviai, taip pat kalba apie protėvių religiją. Tiesa, šis epizodas ne visai aiškus. Tarkime, negi Jogailos krikšto metu buvo susirinkę *visi* žemaičiai ar bent pusė jų, ar trečdalis? Tuometinis komunikacijos tinklas tokio „sajūdinio“ mitingo negalėjo užtikrinti. Turbūt Jogaila kalbėjo tam tikrų apylinkių atstovams, ir jų tikrai negalėjo būti mažai, nes ne kasdien pasitaikydavo pamatyti karalių. Bet ir Žemaitijos krikšto metu matome veikiau propagandinę veiklą, o ne nuoseklų, ilgalaikį krikščionybą. Dluogošas mini, kad žemaičius paveikė faktas, jog pats karalius juos įtikinėja. Gal jie tiesiog susidrovėjo ir nutarė nebekamuoti karaliaus? Dar viena aplinkybė: žinoma, karaliaus autoritetas

krikšto metu labai svarbus, bet jei su juo sutinkama greičiau, dar nereiškia, kad greičiau atsiverčiama. Krikštas – ne vienadienis vyksmas, jis turėtų tęstis jei ne šimtmečius, tai bent kelis dešimtmečius, ir jį užtikrinti tegali ilgalaikis įdirbis, parapijų tinklas, vietinę kalbą mokantys ir vietines sąlygas išmanantys kunigai. Jogaila pašnekėjo ir išvyko, tiesa, Medininkuose įkūręs vyskupiją ir kelias parapijas bažnyčias pačioje Žemaitijoje, bet vargu ar to užteko. Juk keli ar keliolika Žemaitijoje įkurdintų kunigų nedaug ką tegalėjo nuveikti, ypač jei nemokėjo kalbos. Jogaila sugrįžo į Krokuvą, pasidabinęs krikščioniu laurais, o Žemaitijoje palikęs protėvių galią, autoritetą, senosios religijos tradicijas.

VYTAUTAS IR PROTĖVIAI

Jogaila dirbo gal kiek per kietais ir daugiau išoriškais metodais. Sugriovęs šventvietes, užgesinęs ugnį, jis kelias dienas pamokslaudavo, berods, pamokydavo poterių ir dingdavo. O Vytautui reikėjo Lietuvoje gyventi, mažą to, ją valdyti ir tvarkytis su pernelyg entuziastingų krikščioniu palikimu.

Lietuvoje uoliai veikęs misionierius Jeronimas Prahieškis vienąsyk iškirto šventąją giraitę; tai jam patiko ir šventąsias giraites jis nutarė šniote šnioti. Tačiau nespėjęs Jeronimui kaip reikiant išibėgėti, jo veiklą sustabdė moterys. Atėjęsios pas Vytautą, jos ėmė skųstis, jog ketinama iš jų atimti giraitę, kurioje jos visada prašydavusios dievą sulaikyti lietų arba Saulę. Todėl jos prašančios ir maldaujančios, kad Jeronimui nebūtų leista toliau naikinti giraičių. Moterims pritarė ir vyrai, pareiškę negalintys pakęsti naujo tikėjimo ir sakę geriau sutinkantys apleisti Tėvynę ir namus, negu atsisąžadėti paveldėto protėvių tikėjimo. Sujaudintas šio įvykio ir bijodamas žmonių maišto, Vytautas nusprendė, jog geriau tegul liaudis nusigrežia nuo Kristaus, negu nuo jo. Ir, atšaukęs raštus, duotus provincijų valdytojams, liepė Jeronimui palikti šalį (BRMŠ, t. 1, p. 590–596).

Tai ypač įdomu, nes ši informacija pateikta ne kokiam nors šlovinančiame metraštyje, o konfidencialiame Jeronimo pokalbyje su Enėjumi Silvijumi Pikolominiu, beje, būsimuoju popiežiumi Pijumi II, ir jo palydovais. Ji rodo, viena vertus, kad krikščionybą buvo ne su tokiu triumfu, kaip rašo Dluogošas. Be to, daug kartų minimi „tėvų ir protėvių tikėjimo“ nė nemanoma atsisakyti, ir tai pareiškiama atvirai. Tai būtų gal ir savaime suprantama, bet stebėtina Vytauto reakcija – misionierių jis ūmai paskelbia *persona non grata* ir išsiunčia iš šalies. Trumpai tariant, Vytautas sau negali leisti elgtis taip, kaip Jogaila – neramumai ir maištas šalies viduje jam visiškai nepageidautini, juolab kad juos kelia vos vienas asmuo. Nėra abejonės, kad ir Jo-

gailos misijų veiklos laikotarpiu būta nesklaidumų, tačiau Dluogošas, matyt, buvo linkęs juos nutylėti.

Į Vytautą besikreipiančių vyrų ir moterų skundas paremtas viena pagrindine idėja – jie negali atsižadėti protėvių tikėjimo ir su juo susijusių apeigų, nes Jeronimas, „įvesdamas [...] naujas apeigas, griaunąs tėvų papročius. Todėl jos prašančios ir maldaujančios, kad nebūtų leista naikinti protėvių tikėjimo vietų ir apeigų“ (BRMSŠ, t. 1, p. 592, 595). Vyrų irgi negali „atsižadėti iš protėvių paveldėto tikėjimo“. Atrodo, lietuviai ir žemaičiai priima krikštą, tikėtina, pakankamai nuosirdžiai, tačiau naujas tikėjimas jiems tėra religinė naujovė, kurią tenka priimti, bet kuri tiesiog pridedama prie paveldėtos protėvių tradicijos. Jie sutinka priimti „lenkų Dievą“, bet tik tiek.

Tai, kad senoji religija siejama su protėviais ir net grindžiama jų autoritetu, kelis sykius liudija Dluogošas. Tik Jogailos (ir, beje, stipriai ideologizuoto Dluogošo) akivaizdoje lietuviai ir žemaičiai atsižada savo senojo, iš protėvių paveldėto tikėjimo. Prahieško liudijimas, berods, realnesnis – kaip tik todėl, kad tikėjimas ir apeigos paveldėti iš protėvių, jų atsisakyti paprasčiausiai neįmanoma. Į Vytautą besikreipiantys žmonės nesako, kad jiems būtina garbinti, pavyzdžiui, Perkūną ar Žemyną (nors turbūt suvokia, kad tai jų privatus reikalas, į kurį, tiesą sakant, niekas pernelyg ir nežada kištis). Jie aimanuoja dėl to, kad iš jų atimama šventvietė, *sacrum* apsiųreikimo vieta, hierofanija ar teofanija. Be jos protėvių tikėjimas tiesiog negali funkcionuoti. Tą supranta ir Jeronimas Prahieškis, ir Vytautas... Vytauto išvada trumpa: su protėvių autoritetu nekariaujama. Matyt, jis paprasčiausiai pernelyg gerai pažino savo valdinius.

BURTAI

Protėviai tarsi saugo tradicijos, pačios religijos užnugarį, tačiau religija yra ne vien *grindžiamas* fenomenas, kaip ir ne vien grindžiantis. Prieš religinį žmogų driekiasi transcendentinis horizontas; jis nėra vien duotybė, jį tenka kažkaip apčiuopti, verbalizuoti, gyvuoti jo fone. Tai yra religinio gyvenimo tikrėnybė. Jeigu dievai tik „kybo“ horizonte, tai nėra kalbos apie religiją, – su dievais ir transcendencija turi būti palaikomas ryšys, ja kliaujamasi ir, pasiremiant anapusybe, maksimaliai gyvenama *čia*.

Žmogus kaip religinė esybė (ir ne vien kaip tokia) yra nuolatinėje užmesties, pasimetimo, netikrybės situacijoje. Tiek fizinėje, tiek metafizinėje erdvėje jis ieško atramos ir tikrumo, šių dalykų jis tikisi sulaukti ir iš dievų pasaulio (arba apskritai anapusybes). Matėme, kad viena iš egzistencinių atramų, jungiančių fizinę ir metafizinę erdvę, yra protėviai. Ryšys su dievais palaikomas, be abejo, per kulto priemones, ritualus, aukojimus

ir pan. Tačiau kulto veiksmai atliekami tik kartkartėmis, be to, šventvietėse, kurios dažnai yra nepasiekiamos (pvz., karo žygių metu). Be abejo, aukoti galima ir po atviru dangumi, ir svetimoje teritorijoje. Tačiau tiek savose, tiek svetimose žemėse reikalingas nuolatinis ryšys su dievais. Reikia žinoti dievų valią, idant elgtumeisi pagal ją, o tai ir yra teisingas bei tikras elgesys. Manysčiau, jog pakankamai pagrįsta teigti, jog lietuvių ir aplinkinių tautų religijose vienas iš esminių religinio elgesio būdų, leidžiančių gyventi su dievų pagalba, *disiuvantibus*, buvo burtai.

Šita tezė iš pradžių gali pasirodyti keistoka. Mes pripratę burtus iškart sutapatinti su prietarais ir atmesti juos kaip visišką nesusipratimą ar geriausiu atveju priskirti juos magijos sričiai (tarsi tai ką nors paaškindų). Vis dėlto ne visur ir ne visada taip buvo. Viduržemio jūros baseine, vienos aukščiausių civilizacijų regione, Antikos laikotarpiu orakulo sprendimai ar Sibilės knygos eilutė galėjo lemti valstybių likimus, burtai, pranašavimai turėjo galutinio sprendimo, beje, dieviškojo sprendimo, statusą (prisiminkime Romulą ir Remą, Romulo viršenybę nulėmusią haruspiciją).

Burtai burtams nelygūs, vienais norima paveikti dievų valią, kitais – ją patirti ir elgtis pagal ją. O tai labai gilus religinis troškimas.

Pažvelkime į XIII–XIV a. šaltinių pranešimus apie lietuvių ir jų artimiausių kaimynų „burtus ir kerėjimus“ ir išsyk pastebėsime, kad jie Baltijos jūros pietrytiniame areale gyvavusiose religijose užima labai svarbią vietą.

Pradėti reikėtų nuo XI a.: Adomas Brėmenietis apie 1075 m. teigia, kad tarp kuršių gausų augurų bei nekromantų, kad ištarmių pas juos plaukia žmonės iš „viso pasaulio“ (LPG, p. 12). Šis fragmentas keistokas, juolab kad ten pat Brėmenietis priduria, jog dažniausiai atvykstama iš Ispanijos ir Graikijos – žiūrint nuo kuršių, atstumas milžiniškas, dar reikia turėti omenyje to meto komunikacijos priemones ir keliautojų tykančius pavojus. Tačiau pati žinia visiškai patikima – lietuviškoje tradicijoje tiek nekromantija, tiek spėjimai iš paukščių – žinomi dalykai.

Apie 1240 m. aprašydamas Livonijos gyventojus Baltramiejus Anglas teigia: „Kol germanai dar nebuvo jų išvadavę nuo demonų garbinimo ir nebuvo išmokę jų tikėti ir garbinti vieno Dievo, jų tikiybines apeigos buvo burtai; jie garbino daug dievų, nepašvęstomis ir šventvagiškėmis apeigomis kreipdamiesi į demonus ieškojo atsakymų, burtavo ir pranašavo“ (BRMSŠ, t. 1, p. 232–233). Teiginys radikalus: „jų tikiybines apeigos buvo burtai“, ir čia galima įžiūrėti tam tikrą ideologizavimą. Bet vargu ar galima abejoti, kad latviai, lyviai, žemgaliai, kuršiai burtus ne tik plačiai praktikavo, bet tie patys „burtai“ turėjo jiems stiprią ar net radikalią religinę ir egzistencinę reikšmę.

Henrikas Latvis praneša, kad vyskupui Meinardui

Livonijoje skleidžiant krikščionybę, jo pagalbininkas cistersas Teodorikas apie 1190 m. pateko Toreidos lyvių nelaisvėn; lyviai nutarė jį paaukoti dievams, bet prieš tai dar panoro sužinoti dievų valią dėl aukojimo ir metė burtus: paguldė ant žemės ietį ir vedė per ją žirgą; žirgas žengė per ietį dešine koja, skirta gyvybei; taip atsitiko ir antrą kartą, ir Teodorikas liko gyvas (LLK, p. 25). Panašiai 1222 m. pasielgia estai: paėmė nelaisvėn dvasininką Hartvigą, stambaus sudėjimo vyrą, pasodino jį ant riebaus jaučio ir metė burtus, katrą jų aukoti dievams, jautį ar dvasininką. Burtas krito jaučiui (LLK, p. 131).

1208 m. žemgalių vadas Vestardas, rengdamasis žygiui prieš lietuvius, įkalbinėja rygiečius suteikti jam paramą motyvuodamas, beje, tuo, kad jo dievams mesti burtai krito į palankiąją pusę (LLK, p. 57). Netrukus žemgaliai išsiruošia į karo žygį, bet ir vėl, norėdami apsidrausti, klausia savo dievų, ar lietuvius pasiekęs gandas apie jų žygį, ar jie ir liko neįspėti. Burtas krito, kad lietuviai įspėti (LLK, p. 57). 1210 m. kuršiai, stovėdami 14 dienų prie Rygos sienų, meta burtus dėl palankaus laiko pulti miestą (LLK, p. 66). 1216 m. jau estai seka įsiveržusios Livonijos kariuomenės pėdomis ir rengiasi ją užpulti, tačiau burtai nepalankūs ir estai pasitraukia nepradėję mūšio (LLK, p. 100). 1219 m. estai meta burtus dėl puolimo krypties, klausdami savo dievų, ar jiems eiti

prieš danus, ar užpulti Gervenės žemę (LLK, p. 116).

Kitą sykį 1207 m. jau latgaliai burtus naudoja atsi-klausti savo dievų, kokį krikštą jiems priimti – katalikų ar stačiatikių, burtas krenta pirmiesiems (LLK, p. 54). Tam tikras situacijos paradoksalumas neimamas domėn: dievų tiesiai klausiamas, kokiu būdu jų geriau atsižadėti.

Tokius pat reiškinius stebime Lietuvoje bei Prūsijoje. Apie XIII a. vidurį sudaryto „Pasaulio aprašymo“ anoni-minis autorius, apibendrinamas sembų tikėjimus, teigia, kad jie garbinę miškus, taip pat „atlikdavo daug įvairių būrimų, o mirusiuosius [...] degindavo“ (BRMŠ, t. 1, p. 245–246). Taigi pastebimi trys reljefiškesni tikėjimo bruožai ar veikiau pastebimiausios jo išorinės apraiškos: giraičių kultinė reikšmė, burtai, kremacija. Apibendrinamas prūsų papročius Dusburgietis rašo: „Prūsai retai kada imasi kokio svarbesnio darbo netraukę, kaip reikalauja jų papročiai, burtų ir šitai nepasiteiravę savo dievų, ar gerai, ar blogai tas darbas pavyksias“ (DPK, p. 88).

Apibendrinamas lietuvių būdą kaip vieną pagrindinių jo bruožų Dluogošas pažymi burtininkavimą (BRMŠ, t. 1, p. 559, 579). Dar kunigaikštis Žygimantas (nužudytas 1440 m.), Dluogošo teigimu, „atsidėjęs klausydavosi žynių bei raganų, ir, vadovaudamasis jų pranašystėmis, išžudė daug nekaltų žmonių“ (BRMŠ, t. 1, p. 564–584).

Tokie apibendrinimai ne iš piršto laužti, juos patvirtina daugybė medžiagos. Visų pirma į akis krenta kari-niai burtai, kuriuos ne kartą stebėjo patys kryžiuočiai. Ir tas stebėjimas bei burtų efektyvumas paliko jiems tokį įspūdį, kad jie patys kartais įsitraukdavo į pagoniškus ritualus.

Eiliiuotoji Livonijos kronika aprašo, kaip Ordino broliai rengiasi į žygį prieš sukilusius kuršius. Drauge su jais vykti baudžiasi ir dalis atsimetėlių kuršių. Pastarieji prieš išvykstant iš paukščių giesmių buria apie būsimojo žygio sėkmę. Tada *brudere unde knechte...und Kuren ouch da mite* (t. y. broliai bei tarnai ir su jais kuršiai) labai apsidžiaugia.

Pasakymas „jie visi džiaugėsi“ (*sie waren allgemeine vro*), Wilhelmo Mannhardto nuomone, reiškia tai, kad tie *visi* buvo ir kuršiai, ir Ordino broliai, kažkuriuo būdu taip pat dalyvavę tame būrime ar bent jau jo paisę (LPG, p. 78). Šis dalykas pats savaime nedaug reikštų, bet jį vertinti tektų daug platesniame kontekste, visų pirma atsimenant, kad 1305 m. Rygos arkivyskupas apkaltino ordiną, jog jo broliai perėmė pagoniškus papročius. 1312 m. patikimi liudytojai praneša, jog broliai užsiima pranašystėmis ir ženklais (*divinationes et argumenta facere*), iš kiaulės mentikaulio buria vienas kitam ateitį, ir, atrodo, veiksmingai (pastaroji aplinkybė liudytų, kad tai toli gražu ne žaidimas, o ilgai praktikuotas ir būrimas) (LPG, p. 78–80). Nors tai smerktini dalykai, jie praktikuojami.

Adomo Galdiko iliustracija Vinco Krėvės knygai „Dainavos šalies senų žmonių padavimai“. 1921

Pradėkime nuo lietuvių „karinių“ burtų, kuriais siekiama laiku sužinoti dievų valią arba konkrečiais atvejais – organizuoti žvalgybą, sužinoti priešininko veiksmus. Apie tokius lietuvių kariaunos veiksmus pasakoja Petras Dusburgietis. 1290 m. vasarą lietuvių kariuomenė, grįždama iš pergalingo žygio į Lenkiją, priartėja prie kryžiuočių pasalos. Ir tada „voros priekyje žygiavęs lietuvis, metęs burtus, sušuko: „Vargas mums, nes mūsų laukia nesėkmė“. Vadas suriko, kad nutiltų, tačiau jis nesiliovė šaukęs, kol broliai, iššokę su savo kariais iš pasalų, neužpuolė jų ir nenukovė 350 jų žmonių“ (DPK, p. 223–224). Kitas labai panašus atvejis įvyko 1323 m. rugiapjūtės metu: „Lietuviai vydamiesi priėjo vietą, kur broliai buvo įrengę pasalas, tada vienas lietuvis metė burtą, kaip paprastai daro stabmeldžiai, ir garsiai sušuko: „Greitai grįžkime atgal, čia vokiečiai surengę pasalas!““ (DPK, p. 277). Taigi matome, kad burtais neabejojama; jie yra karinės taktikos dalis. Maža to, kartais jie netgi lemia strategiją, visos kariuomenės veiksmus. Dusburgietis aprašo lietuvių karo žygį link Ragainės pilies 1290 m. birželį. „Artėdami jie metė – kaip reikalauja jų papročiai – burtus, kurie jiems nežadėjo sėkmės. Dėl to tučtuojau pasuko atgal“ (DPK, p. 223). Panašiai elgiasi ir kuršiai 1210 m. prie Rygos.

„Kariniai“ burtai leidžia orientuotis karių grupuotėms ar kariuomenėms. Tuo pačiu metu kare burtai naudojami ir asmeniniais tikslais, siekiant sužinoti, kaip sekasi artimiesiems ar draugams. *Eiliuotoji Livonijos kronika* aprašo, kaip lietuvių didžiūnas Lengvenis, kuris, patekęs į nelaisvę, valgė drauge su riteriais už vieno stalo, pažvelgęs į mentikaulį, labai susikrimto ir tarė, jog lietuviai pralaimėjo, o jo brolis krito negyvas (vėliau ši žinia pasitvirtina) (LPG, p. 72).

Žinome ir vėlesnių laikų su karu susijusių būrimo epizodą. Motiejus Pretorijus XVIII a. aprašo epizodą, kai burtininkas ekstazėje patiria ir vėliau klausiančiam pasako, kaip šio draugui sekėsi kare (LPG, p. 549). Visiškai įtikėtina, kad panašių dalykų būta ir anksčiau, tačiau mums svarbesni prieš kariaunos ar kariuomenės žygį atliekami burtai. Iš jų galima spręsti, kad pasaulyje esama ženklų, pagal kuriuos galima patirti apie dievų valią, ir tokių ženklų paisoma karo žygiuose. Trumpoji Silezijos kronika 1326 m. mini panašius būrimus iš belaisvių aukojimo: lietuviai Liubeko vyskupijoje kai kuriems belaisviams „perpjovė gerkles ir taip spėjo ateiti“ (BRMŠ, t. 1, p. 394–395). Henrikas Herfordietis 1355 m. labai konkrečiai liudija apie lietuvių elgesį Brandenburge 1326 m.: „Viršininką iš Bernovo, žmogų stambų, riebę, surišo, išspraudę galvą jam tarp kelių, nugarą kalavijais subadė ir stebėjo kraujo tekėjimą, norėdami atspėti, kaip baigsis karas“ (BRMŠ, t. 1, p. 408–409).

Karas privalo būti „derinamas“ su dievais. Todėl kiekvienas karas tampa religiniu karu ar bent jau įgyja tam tikrą religinį horizontą.

BANDYMAS REKONSTRUOTI LIETUVIŲ KARO RITUALĄ

Kiek kitaip dabar atrodo ir kariniai „strateginiai“ ir „taktiniai“ burtai. Strateginio burto atveju dievų klausinama apie karinio žygio ar kampanijos sėkmę. Taktiniai burtai naudojami teiraujantis apie konkrečią situaciją kelių kilometrų ar net šimto metrų atstumu; įtikėtina, kad strateginiai būrimai būdavo atliekami viešai, susirinkus kariaunai, gal dalyvaujant žyniui, gal juos lydėdavo tam tikri ritualai (tokio „būrimo“ atvejį galėtume įžiūrėti Kęstučio atliktame sutarties patvirtinimo rituale). Šitas viešumas išvelgiamas net bendro kuršių ir livoniečių žygio pradžioje („jie visi džiaužėsi“), taip pat *Eiliuotoje Livonijos kronikoje*, kur galime pastebėti visiškai aiškų bei tapybišką vaizdą. Čia pasakojama apie 1259 m. į karo žygį besiruošiančius žemaičius, kurie puotauja, o „pats kilniausias iš visų jų“ kreipiasi į susirinkusius vyrus, kviesdamas juos į žygį. Jo kalba kitiems „kunigaikščiams“ patikusi:

Ir tam pokyly prisiekė
Karo žygin iškeliauti.
Juos dievai turėjo ginti.
Kai pasibaigė tos vaišės,
Tuo suskato jie rikiuotis
Ir trys tūkstančiai sustojo.
Ir čia pat tuojau prisiekė
Užsipulti Kuršo kraštą.
Jų žynys tuo tarpu būrė
Sulig papročiu senovės,
Gyvulius dievams aukodams,
Taip saviesiems prakalbėjo:
„Būkite linksmi, žemaičiai,
Žygyje tam gali tekti
Jums patirti daugel vargo,
Bet bus šauniai nugalėta
Ir bus pergalė laimėta.
O dabar į Kuršą ženkit
Ir krikščionims „puotą“ renkit.
Nebegalite gaištuoti,
Skirkit dievams¹ trečią dalį,
Kad laimėtumėt tą šalį.
Jei palankūs bus dievai,
Saugūs būsite tikrai.
Juk dievai to nusipelno,²
Kad aukotume ginklus jiems,

¹ BRMŠ, t. 1, p. 309 pateiktame vertime ši vieta verčiama: „Skirkit dievui trečią dalį“, tačiau atrodo, kad *Eiliuotosios Livonijos kronikos* fragmentas „Ir sult geloben das dritte teil / Den goten, so geschiet uch heil“ (p. 299) verstinas daugiskaita, nes visur kitur kronikoje kalbama apie dievus, o ne vieną konkretų dievą: plg. „Werden uch die gote gut“, „Die gote die sint wol wert“, „Vnsere goten brinnen“ (p. 299–300).

² BRMŠ, t. 1, p. 309 pateiktame vertime čia taškas, originale – kabulis (p. 299).

Žirgus ir narsiuosius vyrus,
Kaip mums papročiai įsako“.
(BRMS, t. 1, p. 299–300, 309–310)

Šis fragmentas labai informatyvus. Kryžiuočiai ir nelaisvėn patekdavo, ir patys paimdavo į nelaisvę lietuvių karius, ir šiaip, manytina, pakankamai gerai žinojo, kaip lietuviai rengdavosi žygiui. Gal kai kurios smulkmenos ir aprašomos pagal besiruošiančių išpuoliui teutonų pavyzdį, bet pati rengimosi eiga ir jos etapai iš principo turėtų būti patikimi, juolab kad daugelį dalykų patvirtina ir kiti šaltiniai.

Pirmasis rengimosi etapas – didžiūnų rinkimasis, puota, kurioje kilmingiausiasis kunigaikštis, matyt, šio konkretaus žygio karo vadas, skelbia žygį ir visus ragina prisijungti prie jo. Visi puotoje dalyvaujantieji prisiekia išsirengti į karo žygį. Kiek galima spręsti, tai žymesnieji bajorai, teritoriniu ar gimininiu principu suformuotų junginių vadai. Išsirikiuojama išsyk po puotos (suprantama, ryžtas tuo metu didesnis). Pastebima, kad žemaičiai šiame žygyje tikisi dievų pagalbos.

Antruoju etapu kariai išsirikiuoja ir priimama priesaika pulti Kuršą. Ką tik *Eiliiuotoji Livonijos kronika* minėjo, jog prisiekė puotos dalyviai, t. y. vadovybė. Dabar priesaika priimama iš „eilinių“, arba iš rikiuotės.

Vėlesniaisiais laikais, atsiradus profesionaliai kariuomenei, priesaika duodama visam tarnybos laikui; čia prisiekiami prieš konkretų žygį. Reikia numanyti, kad laisvųjų karių sambūrį be priesaikos būtų gana sunku valdyti; priesaika konkrečiam žygiui reikštų ir priesaiką konkrečiam karo vadui – žygio laikotarpiu. Atrodo, kad priesaika čia turi ir tam tikrą socialinį pobūdį. Antrą sykį prisiekia ne vien vadai, o *rikiuotė*. Tai reiškia, jog karo žygio metu nebegalioja šiaip egzistuojantys hierarchiniai ryšiai ar ligšiol galiojusi subordinacija (teritoriniu ar gimininiu principu, t. y. karo žygio metu laisvasis karys paklūsta ne įprastam savo grupės vadui, o kariaunos vadovybei, t. y. karo tarybai ir žygio vadui). Vargu ar abejotina, kad tos priesaikos pagrindas – religinis.

Trečias etapas – žygio pašventinimas. Čia žynys aukoja dievams gyvulius ir buria apie žygio sėkmę. Nelabai aiški chronologinė seka: manoma, kad žemaičiams priimant priesaiką „jų žynys tuo tarpu būrė“. Atrodytų, tarsi buriama priesaikos metu, antra vertus, išties būrimas po priesaikos būtų nelabai laiku – o jei burtai bus neigiami? Tokiais atvejais karinio žygio atsisakoma. Oficialus būrimas turėjo iš tiesų vykti pačios priesaikos metu ar prieš ją (nors tikėtina, kad ir priesaika, ir religinės apeigos buvo sujungtos į vieną karinį religinį ritualą). „Tuo tarpu“ reikia suprasti ne kaip keliolikos sekundžių vyksmą: žynys aukoja *gyvulius*, ir tai ne paprastas skerdimas, jį turi lydėti kažkokia malda ir ritualas, be to, skerdžiami gyvuliai, o ne vienas gyvulys. Tai primena romėnų *suovetaurilia*, ypatingą romėnų

auką: aukojama kiaulė, avis, jautis, nors lietuviškoje tradicijoje dažniau sutinkame vieno gyvulio (jaučio, ožio, kiaulės, šerno) aukojimą. Šiaip ar taip, žynys, net labiausiai įgudęs ar su pagalbininkais, šią auką turėjo atlikti ne greičiau kaip per ketvirtį valandos. Tikrai galimas dalykas, kad tuo metu vyksta priesaika (jeigu prisiekia ne rikiuotė, o teritoriniai būriai ar klanai atskirai, vienas po kito, tai irgi užimtų maždaug tą patį laiko tarpsnį). Išties būrimas po priesaikos būtų jau būrimas *post factum*, būrimas prieš priesaiką nebūtų rimtas, ir tai, kad Eiliiuotoji kronika praneša apie tam tikrą laiko tarpsnį, berods, simptomiška. Atrodo, kad

Adomo Galdiko iliustracija Vinco Krėvės knygai „Dainavos šalies senų žmonių padavimai“. 1921

būrimas chronologiškai koreliuoja su priesaika ir galbūt užbaigia visą išsirengimo mūšin ritualą iškilmingu palankios dievų valios paskelbimu.

Vis dėlto, turint omenyje, kaip rimtai būdavo žiūrima į dievų valios apreiškimą, kyla įspūdis, kad kažkokios „konsultacinės aukos“ dėtos jau anksčiau, ir kad šis ritualas yra tik formalus ir drauge oficialus viešas aukojimas prieš karo žygį, tik darsyk sustiprinantis dievų valią ir karių dvasią.

Taigi išeinama į žygį. Jei rengimosi žygiui aprašymą pratęsime kaip su žygiu susijusių ritualų aptarimą, kalbėdami apie žygio ritualų etapus, tai toliau turėtume pasiremti *Eiliiuotosios Livonijos kronikos* pastebėjimu, jog žemaičiai pasižada paaukoti dievams bei tikisi jų globos žygio metu.

Ketvirtas etapas – žygis, antpuolis, eventualiai – pergalė. Žinoma, negalima Ordinių kronikomis remtis kaip visą lietuvių karinį ritualą nušviečiančiais dokumentais, bet vis dėlto įsidėmėtina, kad juose nekalbama apie lietuvių žynius, dalyvaujančius karo žygiuose. Tai panašu į tiesą. Pirma, autoritetingas žynys privalėjo būti pagyvenęs ar net senas – karo žygyje jis būtų našta. Antra, žyniai, kiek žinome, būdavo susiję su kulto vietomis, tam tikra prasme „pririšti“ prie jų.

Negalima kategoriškai teigti, kad žyniai nedalyvavo karo žygiuose ar kad lietuviai negalėjo turėti kažkokių „karo žynių“, tačiau kronikose jie neminimi. Net tada, kai kalbama apie karo žygio metu metamus burtus ar apie belaisvių aukojimus, niekur neužsimenama apie žynį, kalbama tik apie „viena lietuvį“ ar „lietuvius“, kuris (kurie) buria žygio metu ar kurie aukoja dievams karo belaisvį. Kiek galima spręsti iš šaltinių, belaisvis aukojamas išsyk po laimėtos kampanijos ar konkretaus pergalingo mūšio, ar paėmus Ordino pilį. Tai būna vienas burtais parinktas belaisvis, kuris, pačių lietuvių žodžiais tariant, „pasiunčiamas dievams“. Tai tiesioginė padėka dievams po konkreto laimėto mūšio.

Penktas etapas – trečdalis grobio aukojimas. Tai karo žygio ritualo užbaigimas, pažado dievams išpildymas. Jei belaisvis be didesnių abejonių aukojamas iškart po pergalės, dėl pagrindinės viso žygio pergalės aukos laiko ir vietos kyla tam tikrų abejonių. Dusburgietis rašo kaip vokiečiai užpuolė Vytenio kariauną, grįžusią iš žygio: „minėtosios kariuomenės vyrai buvo sugrįžę namo ir ilsėjosi po sunkaus žygio, dėkodami dievams už jiems suteiktą šiame kare pagalbą“ (DPK, p. 257). „Dėkojimas dievams“ čia gali būti tiek retorinė figūra, tiek „aukėjimo“ kontaminacija. Vis dėlto žodžiai *gracis suis referentes* nesunkiai gali būti suprantami ir aukojimų prasme.

Mums galėtų pagelbėti prūsiška medžiaga; Simono Grunau kronikos legendinėje dalyje, kalbant apie prūsų rengimąsi į karą, galima išskirti bent jau pagrindines fazes: susirenka prūsų „kilmingieji“ (matyt, ne tik teritoriniai ar giminių vadai, bet ir laisvieji kariai), jiems prūsų vadai iškelia puotą, atslenka stipri audra, kurioje, kaip išaiškina krivis kirvaitis, iš dangaus byloja prūsų dievas Perkūnas. Jo valia tokia: prūsai privalą išeiti į karą prieš mozūrus. Prūsai išvyksta, iškovoja pergalę, po kurios dievams paaukojamas baltas žirgas (LPG, p. 193–194). Pagrindinės trys fazės tos pačios: puota, dievų valios paskelbimas, po pergalės aukos dievams. Ši auka, beje, atliekama Rikojote, prūsų religiniame centre, t. y. grįžus iš karo žygio. Atrodo, kad prūsuoje karo grobio atitinkama dalis irgi būdavo aukojama (deginama) ne prieš teritorijoje, o grįžus atgal: „Po pergalės jie aukoja savo dievams padėkos auką iš viso grobio, pergalingoje kovoje laimėto, trečdalį atiduodami minėtajam kriviui, kuris tą auką degino“ (DPK, p. 88). Krivis rezidavo Romovėje (Grunau ją vadina Rikojotu), tad aišku, kad trečdalis grobio auka buvo aukojama kaip tik ten, t. y. grįžus iš karo žygio. Dusburgietis kitu sakiniu dar paaiškina: „Šiuo metu lietuviai ir kiti tose žemėse gyvenantys netikėliai tą auką degina toje ar kitoje vietoje, kurią jie laiko šventąja“ (DPK, p. 88). Šis fragmentas nesako, kad auka turi būti aukojama kariaunos dislokacijos vietoje (beje, tai ir nelabai įmanoma, nes jei nekalbame apie kunigaikščio kariauną, o konkrečiam

žygiui susitelkusias jungtines pajėgas, *vienos* dislokacijos vietos nėra). Deginimas „šventoje vietoje“ praplečia galimo deginimo vietos rinkimosi galimybę: lietuviai Prūsijoje bent jau iki XIII a. paskutiniųjų dešimtmečių taip pat dar galėjo rasti tebefunkcionuojančių kulto vietų, o ir vėliau tam tikrų vietų sakralumas galėjo būti prisimenamas; vis dėlto tikėtinausia, kad trečdalis grobio auką vis dėlto stengtasi aukoti Lietuvoje, jau grįžus iš žygio (tikėtinausia toje sakralioje vietoje, kuri buvo arčiausia nuo pradinio susirinkimo, kariuomenės būrimosi vietos).

Taigi – pažadas duotas ir išpildytas, dievų pagalba suteikta, dievams atsidėkota aukomis; žygis baigtas.

Tai bendriausi karo žygyje atliekamų ritualų kontūrai, – karo žygis pradedamas šaukiantis dievų globos, atsiklausiant jų valios ir baigiamas padėka dievams.

Burtai, burtininkavimas karo sakraliniame lauke neturi būti suprantami kaip kažkokios keistenybės, prietarai etc. Burtininkavimas čia yra žmonių ir dievų veiklos bei valios sinchronizacija, derinimas ir išreiškia gilia, intensyvią religinę savimonę, ne tik abstrakčiai trokštančią bendrystės su dievais, bet iš tikrųjų intensyviai ją išgyvenančią.

Dievams aukojama tiek atsidėkojant už pergalę, tiek ruošiantis karo žygin, jiems pažadama trečdalis grobio auka, aukojami belaisviai. Tai dar nereiškia, kad čia susiduriame su specifine religine žmogaus auka: aukojamas vienas burtais parinktas belaisvis, jis sudeginamas raitas ant žirgo ar nužudomas kitokiu ritualiniu būdu, „pasiunčiamas dievams“. Tai padėkos auka – ne tiek religinis, kiek karo paprotys. Belaisvis aukojamas išsyk po laimėtos pergalės, negabenamas į dislokacijos vietą, idant ten būtų paaukotas. Jis – karo auka, pavaldi daugiau karo papročiams, o ne pačiai senajai religijai. Šitaip atsidėkojama dievams.

Lietuvių egzistencija tuo metu turėjo tvirtą religinį užnugarį. Tai, kas iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti prietarai, išties yra veikiančios ir pajėgios sistemos dalys. Šitoje sistemoje buvo įgyjama žmogaus religinė ir psichologinė atrama bei pusiausvyra. Dievų ir protėvių parama ir dalyvavimas čia ir dabar nebuvo retorinės figūros. ❧

SANTRUMPOS

BRMŠ 1 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, parengė N. Vėlius, Vilnius, 1996, t. 1.

DPK – Dusburgietis P., *Prūsijos žemės kronika*, parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius, 1985.

LLK – Latvis H., *Senosios Livonijos kronika*, in: Latvis H., Vartbergė H., *Livonijos kronikos*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius, 1991.

LPG – Mannhardt W., *Letto-Preussische Gotterlehre*, Riga, 1936.

MNPK – Marburgietis V., *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jasas, mokslinis redaktorius K. Gudmantas, paaiškinimus parašė R. Trimonienė, K. Gudmantas, Vilnius, 1999.